

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR SUPPORTING THE DEVELOPMENT OF CIVIC IDENTITY AMONG YOUNG PEOPLE IN DE-OCCUPIED TERRITORIES

У статті представлено концептуальні засади соціально-психологічного супроводу розвитку громадянської ідентичності молоді деокупованих територій. Звернення до означеної проблеми зумовлене мотиваційним та мобілізаційним потенціалом громадянської ідентичності, яка є визначальним фактором єднання суспільства та реінтеграції деокупованих територій. Запропоновано робоче визначення громадянської ідентичності як усвідомлення особою приналежності до політичної нації – спільноти, члени якої почуваються відповідальними за добробут своєї країни, її розвиток, поділяють певні цінності і готові їх обстоювати. Метою супроводу розвитку ідентичності визначено створення умов для утвердження ціннісних смислів громадянської ідентифікації і набуття компетентностей (здатностей), необхідних для успішного виконання ролі громадянина. Методологія супроводу ґрунтується на поєднанні етатистського та ліберального підходів: перший акцентує увагу на ціннісно-ставленевих аспектах ідентичності, другий – на активізмі особи, її готовності до виконання ролі громадянина, що передбачає відповідний рівень розвитку громадянських здатностей (компетентностей). Визначено проблемне поле ідентифікації молоді деокупованих територій. Виокремлено чотири групи соціально-психологічних чинників розвитку громадянської ідентичності: освітнє середовище, ідентифікаційний дискурс, інформаційне середовище та компетентнісний профіль особистості. Запропоновано застосувати кластеризацію ціннісних уявлень та практик громадянської ідентичності під час вибору засобів та здійснення точкового коригування розвивальних впливів. Зроблено висновок про перспективність поєднання етатистського та ліберального підходів для пояснення сутності, визначення структури та функцій громадянської ідентичності, поглиблення уявлення про її потенціал і розширення можливостей її розвитку.

Ключові слова: громадянська ідентичність, молодь, деокуповані території, супровід, розвиток, чинники.

The article presents the conceptual foundations for the socio-psychological support of the development of civic identity among young people in de-occupied territories. The focus on this issue is due to the motivational and mobilizing potential of civic identity, which is a determining factor in the unification of society and the reintegration of de-occupied territories. A working definition of civic identity is proposed as an individual's awareness of belonging to a political nation – a community whose members feel responsible for the welfare and development of their country, share certain values, and are ready to defend them. The goal of supporting the development of identity is to create conditions for the establishment of the values of civic identification and the acquisition of the competencies (abilities) necessary for the successful fulfillment of the role of a citizen. The methodology is based on a combination of etatist and liberal approaches: the former focuses on the value-attitudinal aspects of identity, while the latter focuses on the individual's activism and readiness to fulfill the role of a citizen, which requires a corresponding level of civic competence (skills). The problem area of identifying young people in de-occupied territories has been identified. Four groups of socio-psychological factors for the development of civic identity have been identified: the educational environment, identification discourse, the information environment, and the competence profile of the individual. It is proposed to apply the clustering of value perceptions and practices of civic identity when choosing means and implementing targeted adjustments to developmental influences. It is concluded that combining etatist and liberal approaches is promising for explaining the essence, defining the structure and functions of civic identity, deepening the understanding of its potential, and expanding the opportunities for its development.

Key words: civic identity, youth, de-occupied territories, guidance, development, factors.

УДК 159.9.923

DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.77.2.31>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Жадан І.В.

к.психол.н., с.н.с.,
головний науковий співробітник відділу психології політичної поведінки молоді Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України
ORCID ID: 0000-0001-5274-574X

Актуальність проблеми. Важливість розвитку громадянської ідентичності молоді зумовлена насамперед її мотиваційним потенціалом, адже такі ознаки ідентичності, як готовність і здатність громадян долучатись до колективних дій для соціальних змін [6; 7], відповідального виконання певних обов'язків, політичної участі та економічного внеску у розвиток держави [10], визначають успішність реінтеграції деокупованих територій, перспективи досягнення єдності в українському суспільстві та темпи повоєнного відновлення країни. Звернення у статті до соціальної групи молоді деокупованих територій зумовлене темою дослідження, в рамках якого вона підготовлена. Вод-

ночас проблемне поле громадянської ідентифікації цієї соціальної групи поширюється на значно ширшу молодіжну спільноту. Травматичний досвід сьогодення переживає молодь різних регіонів, особливо переміщена, яка втратила звичне середовище життя і мусить вибудовувати нову ієрархію ідентичностей. Отже, соціально-психологічний супровід розвитку громадянської ідентичності є актуальним завданням для української спільноти загалом.

Метою статті є визначення концептуальних засад соціально-психологічного супроводу розвитку громадянської ідентичності молоді деокупованих територій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Узагальнивши результати наукових розвідок, можемо констатувати, що громадянська ідентичність є динамічним і багатовимірним конструктом, який формується під впливом багатьох чинників. Вона постійно розвивається і трансформується під впливом індивідуального досвіду, соціальних взаємодій та суспільних змін.

Уявлення про сутність, структуру та функції громадянської ідентичності наразі не є таким, щодо якого існує консенсус у науковому середовищі. Отже, аби уникнути непорозуміння чи двозначних інтерпретацій, почнемо з робочої дефініції.

Під громадянською ідентичністю у дослідженні розумітимемо усвідомлення особою приналежності до політичної нації – спільноти, члени якої почуваються відповідальними за добробут своєї країни, її розвиток, поділяють певні цінності і готові їх обстоювати.

Таке трактування дає змогу поєднати етатистську та ліберальну методології під час визначення завдань, маркерів ідентичності та показників оцінювання ефективності розвивальних впливів, без чого неможливо вибудувати ефективну модель соціально-психологічного супроводу. Етатистський підхід акцентує увагу на ціннісно-ставленевих аспектах ідентичності, таких як переживання приналежності та усвідомлення цінності громадянства, ставлення до символів, почуття патріотизму та його трактування, готовність захищати свою країну. Ліберальний зосереджений на активізмі особи, її готовності до виконання ролі громадянина, що передбачає відповідний рівень розвитку громадянських компетентностей, таких як суб'єктна самоідентифікація, соціальна відповідальність, здатність до самоконтролю та самопотенціювання, визнання прав і свобод (своїх та інших), здатність до ефектвної взаємодії [1; 3].

Очевидно, що ціннісні смисли ідентифікації і громадянські здатності взаємопов'язані, однак однозначно не взаємозумовлюють одне одного. Отже, усвідомлення цінності ідентичності не гарантує активного громадянства, а набуття громадянських здатностей не забезпечує автоматично утвердження ідентичності. «Патріотизм» сам по собі не є достатнім для того, щоб стати відповідальною особистістю. Позитивне і горде ставлення до України або використання національних символів має доповнюватися іншими елементами, такими як повага до українських цінностей, (політична) участь і (економічний) внесок [9, с. 10].

Отже, соціально-психологічний супровід розвитку громадянської ідентичності молоді має бути орієнтований, з одного боку, на визначення сенсів громадянської ідентифікації та усвідомлення власної приналежності (ціннісно-смысловий вимір), а з іншого – на опанування здатностей, які уможливають відповідальну та ефективну взаємодію для досягнення політичних та економічних цілей (рольовий вимір ідентичності).

Соціально-психологічний супровід розвитку громадянської ідентичності молоді поєднує систему принципів, чинників та засобів, спрямованих на створення умов для утвердження ціннісних смислів громадянської ідентифікації і набуття компетентностей (здатностей), необхідних для успішного виконання ролі громадянина.

Розроблення концептуальних засад соціально-психологічного супроводу розвитку ідентичності молоді деокупованих територій потребує попереднього визначення актуального її стану та особливостей соціальної ситуації, яка задає рамки бажаного і, водночас, обмежує/гальмує чи сприяє/заохочує поширенню громадянських практик.

Як зазначають дослідники, громадянська ідентичність українців кристалізувалась переважно у політичному протистоянні: масові протести проти фальшувань на виборах, спротив намаганням влади змінити вектор руху держави сприяли зростанню активності та правової обізнаності громадян [1]. З початком відкритої агресії РФ проти України рівень громадянської ідентичності спільноти суттєво зріс, проте на четвертому році війни виникли також загрози для її стійкості, породжені не лише безпековими, економічними, але й соціально-психологічними чинниками [2; 8]. До останніх відносимо насамперед фрагментацію спільноти, зниження довіри до аут-груп та державних інституцій, накопичення агресії через непорозуміння у повсякденній взаємодії, спричинені відмінностями досвідів і ідентичностей тощо. Окрім названих перешкод, молодь деокупованих територій має ще й долати наслідки дій окупаційного режиму, спрямованих на руйнування української ідентичності, просування проросійських наративів, формування картини світу з позицій інтересів РФ тощо [5].

На основі узагальнення результатів наукових розвідок щодо очікувань, ставлень та особливостей ідентифікації мешканців деокупованих територій ми виокремили ті, які можуть позначатись (почасти амбівалентно) на громадянській ідентичності молоді. Хоч більшість наведених особливостей взаємопов'язана, а часом і взаємозумовлена, ми спробували їх об'єднати у дві групи: перша була умовно позначена як «психологічні умови», а друга – як «соціально-психологічні наслідки для громадянської ідентичності». До першої групи («умови») увійшли:

- втрата відчуття безпеки;
- руйнування чи втрата соціальних зв'язків;
- вплив стигматизації та упереджень;
- зростання тривожності/стійкості;
- зниження соціальної адаптивності;
- зневіра, розчарування, емоційне знесилення, збайдужіння;
- втрата особистісної цілісності;
- зниження комунікативної компетентності;
- зниження професійної самоефективності;
- зниження соціальної довіри на всіх рівнях взаємодії.

До другої групи («наслідки») віднесено:

- руйнування ієрархії ідентичностей (через виключення з первісних спільнот);
- напруженість та конфліктність / байдужість та відстороненість;
- посилення довіри до ін-групи / відсторонення, зростання недовіри до аут-груп;
- кристалізація позитивної громадянської ідентичності / прагнення до ізоляції (ті, хто не пережив, не розуміють);
- посилення відчуття приналежності / відчуття виключення.

Вже побіжний аналіз названих особливостей дає підстави кваліфікувати соціальне середовище як несприятливе і навіть руйнівне для громадянської ідентичності молоді у тому її трактуванні, яким ми послуговуємось. За наявних умов можна очікувати утвердження переважно протестних, агресивних ідентифікаційних практик, які унеможливають розвиток компетентного громадянства.

З огляду на викладене видаються доцільними розроблення і впровадження моделі супроводу розвитку громадянської ідентичності на основі поєднання компетентнісного і травмоінформованого підходів.

Супровід розвитку громадянської ідентичності пропонується вибудовувати з огляду на **принципи** суб'єктності і діяльній спрямованості (компетентнісний підхід) та **принцип** піклування на основі досвіду, на якому ґрунтується травмоінформований підхід (безпека, довіра і прозорість, підтримка за моделлю «рівний-рівному», співробітництво і участь, вибір і контроль, врахування культурних, історичних та гендерних відмінностей) [9].

До основних соціально-психологічних **чинників** розвитку громадянської ідентичності відносимо:

- екологічність освітнього середовища, насамперед його відповідність критеріям середовища, сприятливого для розвитку;
- ідентифікаційний дискурс (соціальні установи, ціннісні смисли тощо);
- характеристики інформаційного середовища (відкритість, варіативність, проєктивна та комунікативна спрямованість);
- компетентнісний профіль особистості (ступінь усвідомлення себе як суб'єкта громадянської активності, локус відповідальності, самоконтроль, самопотенціювання, толерантність, громадянська активність тощо).

Виокремлені чинники задають напрями пошуку релевантних засобів коригування середовищних, дискурсивних та інформаційних впливів. Окремим завданням постає створення умов для набуття молоддю компетентностей (здатностей), які зумовлюють ефективність виконання ролі громадянина.

Визначаючи засоби розвитку громадянської ідентичності, вважаємо доцільним враховувати дані проведених раніше емпіричних досліджень, які дають змогу скласти уявлення про взаємозв'язок вимірів ідентичності. Результати кластерного

аналізу ціннісних, ставленнєвих, комунікативних, мотиваційних характеристик громадянської ідентичності унаочнюють складність і водночас ресурсність концепту громадянської ідентичності. Ось деякі з таких кластерів, виявлені нами у процесі дослідження громадянської компетентності студентської молоді:

- цінність законності утворює кластер із здатністю вирізняти корупційні практики; настановами на вибір законних способів захисту інтересів; цінностями співробітництва; практиками соціальної відповідальності;
- цінність відкритості – з практиками активності (планування цілей і засобів / ситуативна активність); з мотивацією досягнення (баланс групових та індивідуальних цілей); з усвідомленням своєї здатності виступати причиною змін; із соціальною відповідальністю (непрозорість дій унеможливорює відповідальність за їх наслідки);
- цінності солідарності – з практиками співпраці/автономності; з мотивацією громадянської участі (матеріальна/нематеріальна); з практиками довіри;
- цінності співробітництва – з цінностями солідарності; мотивацією залучення (матеріальна/нематеріальна; раціональна/ірраціональна); прагненням зрозуміти мотиви інших (закритість/відвертість); соціальною довірою; униканням крайніх оцінок;
- до кластеру соціальної відповідальності увійшли мотивація активності (законний/ незаконний спосіб); практики активності (прийнятні/ неприйнятні, за попереднім планом/ситуативні, законні/незаконні); баланс індивідуальних і групових цілей; мотивація залучення (раціональна/ірраціональна);
- до кластеру соціальної довіри – цінності співробітництва (відкритість, відвертість); толерантність до невизначеності, уникнення крайніх оцінок, впевненість у собі в ситуаціях ризику;
- кластер мотивації громадянської активності об'єднав цінності солідарності (відмова від домінування, відкритість); практики залучення (раціональні/ірраціональні); досвід практик активності; соціальна відповідальність (нетерпимість до непрозорих дій, прогнозування наслідків своїх дій/бездіяльності), толерантні ставлення (уникнення крайніх оцінок, здатність діяти, коли успіх не гарантований);
- використання звичного алгоритму верифікації інформації утворює кластер з цінностями солідаризації; мотивацією залучення (індивідуальні інтереси/спільне благо) та активності (матеріальні цілі/нематеріальні);
- настанови на недовіру до інформації, що апелює до емоцій, утворюють кластер з цінностями співробітництва;
- настанови на раціональне оцінювання інформації – з усвідомленням своєї здатності виступати причиною змін; практиками соціальної відповідальності; соціальною довірою; толерантністю до невизначеності тощо [4].

Наведені дані емпіричних розвідок не лише свідчать на користь правомірності виокремлення груп чинників розвитку громадянської ідентичності, але й окреслюють простір смислів ідентифікації, на утвердження яких мають бути спрямовані розвивальні впливи.

Проміжними цілями соціально-психологічного супроводу розвитку громадянської ідентичності є відновлення почуття безпеки і опрацювання травматичного досвіду; переосмислення сенсів приналежності; поновлення соціальних зв'язків; подолання стигматизації і упереджень; повернення соціальної довіри; переосмислення відмінностей у досвіді та прийняття інакшості.

Висновки. Узагальнюючи викладене можемо зробити такі висновки.

Розвиток громадянської ідентичності молоді деокупованих територій має низку специфічних особливостей, зумовлених пережитим досвідом окупації, травмами, змінами в соціальному та культурному середовищі. Соціально-психологічний супровід у цьому контексті потребує особливої чутливості та врахування цих факторів.

Травматичний досвід не є однозначно негативним, він може призвести як до посилення громадянської активності та відчуття приналежності (особливо в межах локальних спільнот), так і до соціального відсторонення та недовіри. Розуміння того, які фактори сприяють зростанню, а які – відстороненню, є вирішальним для розроблення ефективних програм психосоціальної підтримки та реінтеграції, що сприятимуть формуванню позитивної громадянської ідентичності, а не ізоляції чи образи. Це вимагає застосування нюансованих, травмоінформованих підходів.

Спроба поєднання етатистського та ліберального підходів для пояснення сутності, визначення структури та функцій громадянської ідентичності розширює і поглиблює уявлення про її потенціал та відкриває можливості для формування системи впливів задля її розвитку.

Запропоновані принципи соціально-психологічного супроводу розвитку громадянської ідентичності (суб'єктності, діяльнісної спрямованості, піклування на основі досвіду) релевантні соціальній ситуації розвитку ідентичності, означають вектори впливів і задають рамку для розроблення засобів супроводу.

Визначення проблемного поля громадянської ідентифікації молоді деокупованих територій дає змогу виокремити чинники її розвитку, а ідея щодо кластеризації ціннісних уявлень та практик громадянської ідентичності видається продуктивною для вибору засобів та здійснення точкового коригування середовищних, дискурсивних та інформаційних впливів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Потапенко В., Тищенко Ю., Каплан Ю., Степико М., Валевський О. та ін. Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці: аналіт. доп. / за ред. В. Потапенка, Ю. Каплан. Київ: НІСД, 2024. 68 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-9/ad_identychnist_16_09_2024_last.pdf.
2. Вплив війни на молодь в Україні. Дослідження Info Sapiens на замовлення Програми розвитку ООН та Міністерства молоді та спорту України за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Данії та Європейського Союзу. 2024. 84 с. URL: undp.org+1visnyk.naps.gov.ua+1.
3. Громадяни і політика: інтерес до політики, громадянська активність, політична освіта (вересень 2023 р.). Разумков центр. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadiany-i-polityka-interes-do-polityky-gromadianska-aktyvnist-politychna-osvita-veresen-2023r>.
4. Жадан І. Громадянська компетентність: соціальні очікування та реальності: монографія. Київ: Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. 105 с.
5. Зелена книга «Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях». Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану освіти на тимчасово окупованих територіях. Київ, 2023. 84 с.
6. Кухарук О. Соціальна ідентичність: сучасні теорії, основні виміри, можливості соціального прогнозування: практичний посібник. Київ, 2025. 87 с.
7. Петровська І. Психологія становлення громадянської ідентичності особистості. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Київ, 2023. 464 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/dis-petrovska.pdf>.
8. Спільнотна ідентичність під впливом війни: джерело конфліктів чи умова консолідації: науково-аналітична доповідь / В. Васютинський, В. Вінков, І. Губеладзе, В. Діброва, Л. Коробка, С. Кравчук, О. Стрільчук ; за наук. ред. І. Губеладзе. Київ., 2024. 90 с. URL: <https://ispp.org.ua/2025/01/28/naukovo-analitychna-dopovid-spilnotna-identychnist-pid-vplyvom-vijny-dzherelo-konfliktiv-chy-umova-konsolidaczii>.
9. Ukraine National Identity Through Youth (UNITY) Activity. 2020–2025. URL: <https://makingcents.com/project/ukraine-national-identity-through-youth-unity-activity>.
10. Henke Nina (2020) Identity and Nation-Building in Ukraine: Reconciliation of Identities from a Conflict Prevention Perspective. ECMI RESEARCH PAPER #125. December 2020. URL: https://www.ecmi.de/fileadmin/user_upload/Research_Paper_125.pdf.

Стаття надійшла у редакцію: 12.09.2025

Стаття прийнята: 23.09.2025

Опубліковано: 17.11.2025